

**V. ULUSLAR ARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI
BİLDİRİLERİ**

20-26 EYLÜL 2004

-ĠAn EKI

Yard. Doç. Dr. Ali AKAR*

Türk dilinde ekler, kelimelerin, kelime gruplarının ve cümlelerin teşkilinde; kelimeleri birbirinden ayırmada; yeni kelimeler oluşturmada; kelime ve onun üst birimleri olan kelime grupları ve cümle ilişkilerini düzenlemede görev alan vazgeçilmez yapı unsurlarıdır.

Dağınık bir coğrafyada değişik lehçeler ile hüküm süren Türk dili, XI. Yüzyıldan sonra üç büyük kola ayrılmış ve her bir kol kendi fonetik ve morfolojik yapısını standartlaştırarak birer yazı dili haline gelmiştir. Lehçelerin oluşumunda ve birbirleri ile olan ilişkilerini tespit ve tayin etmede birtakım ses ve yapı bilgisi öğelerini kullanmaktayız. Bu öğelerden bir bölümü "lehçeleşme"nin tipik özelliğini oluşturarak söz konusu lehçeyi diğerlerinden ayırmaktadır. Sıfat-fiil ve geçmiş zaman görevlerini üstlenen -ĠAn eki de, Oğuzca ile Kıpçak ve Uygur lehçelerinin birbirleriyle olan farklılık ilişkisini kurmada kullanılan önemli bir morfolojik unsurdur.

Bu bildiri de tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde önemli bir yer tutan -ĠAn ekinin sıfat-fiillik aşaması üzerinden zaman işleviyle standartlaşması üzerinde durulacaktır.

I.-ĠAn ekinin kökeni ve gelişimi

-ĠAn ekinin kökeni ve gelişmesi ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. W. Bang, ekin -IG fiilden isim yapma eki ile -An sıfat-fiilinden meydana geldiğini, -AĠAn (<-A-ĠAn)'a benzediğini ve onun gibi zamanla kısalacağını ileri sürmüştür.¹ Bu görüşü kabul etmek için -An sıfat-fiilinin Eski Türkçe dönemde varlığını varsaymamız gerekmektedir. Oysa bu ek çok sonraları (XIII. Yüzyıl) yalnızca Oğuzcada görülmektedir. Gustaf John Ramstedt de eki -GA+n ile açıklamıştır. Carl Brockelmann ise ekin yapısından çok Uygur ve Oğuz lehçelerindeki durumunu incelemiş, sonundaki -G'nin Oğuz lehçelerinde düşerek -An şeklini aldığını, -KAn şeklinin ise benzeşme sonucu oluştuğunu ileri sürmüştür. Brockelmann, Oğuzcadaki -An şeklinin ses ünsüz düşmesi yoluyla meydana geldiğini savunmuştur (<çikan <çikgan <çikkan).²

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Muğla-TÜRKİYE

¹ Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiler*, İstanbul 1980, s. 38

² Kemal Eraslan, a.g.e, s. 38

Ekin fiilden sıfat isimleri yapan *-GA* ile başka yapılarla kalıplaşmaya çok müsai olan³ *-n* vasıta hali ekinin kaynaşmasıyla meydana gelmiş olabileceği akla yakı durmaktadır.

-ĠAn ekli şekiller, belgeli Eski Türkçe metinlerde ancak birkaç kelimedede isir yapma işlevi ile karşımıza çıkmaktadır. Köktürkçe'de *tabıŷan*⁴ "tavşan", *kapgan*⁵ "fatih" (Böğü Kagan'ın unvanı), Eski Uygurcada Mani çevresi metinlerinde *bazgan*⁶ "çekiş basan", Budist çevreye ait metinlerde *sıçgan*⁷ "sıçan", *ugan*⁸ "muktedir" gibi birkaç örnekte görülmektedir. Bunun yanında Budist metinlerinden *Mayırsimit* ve *Prens Papamkara Kalyanamkara*'da bu eke rastlanmamaktadır.⁹

-DIK, *-GI*, *-sIG*, *-mİŷ* gibi yaygın sıfat-fiil eklerinin¹⁰ yanında *-ĠAn* ekinin bu dönem metinlerinde fazla¹¹ görülmemesi, çeşitli sebeplerle izah edilebilir. Bunun en kuvvetli sebebi olarak, Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinin diline esas olan diyalektlerde, ekin, bu özelliğinin kullanılmamasını düşünebiliriz. Yazı dillerinin gramer kategorisinde yer alan türlü eklerin, yerlerini, daha sonra başka yapılarla bırakmaları Türk lehçelerinde yaygın olarak görülebilmektedir.¹²

Divanü Lügati't-Türk'te bu ekle ilgili örnekleri sıralayan Kâşgarlı, *-ĠAn* ekini daha çok Kıpçakların kullandığını; Oğuzların ise bunun yerine *-ak* şeklini tercih ettiklerini anlatıyor. Kıpçakların *buŷgan* "içi sıkıntılı kimse" şeklindeki kelimelerine karşılık olarak Oğuzların *buŷak*'ı kullandıklarını söylüyor¹³. Yine, Kâşgarlı, "Rum ülkesinden Çine dek olan Oğuzlarla göçebeler, işin devamına belge olan *k* ile *g*'yi yeğnilik için atarlar", diyerek, ekin başındaki *g*/*-g*'nin 11. yüzyıl ortalarındaki Oğuzca'da kullanılmadığı

³ Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılıŷ Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ank. 1994, s. 18-31

⁴ *Tonyukuk Yazıtı II/G 8*

⁵ *Tonyukuk Yazıtı III/D 51*

⁶ A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ank. 1988, s. 113

⁷ *Altun Yarık* (Haz. Ceval KAYA), Ank. 1994, s. 207 (satır 343/22)

⁸ a.g.e. s. 350 (satır 681/22)

⁹ HAMILTON, *kazgan-* fiilinin etimolojisini *kaz-t-g* "kazmak yoluyla kazanılmış mal", *kaz-t-g+a->kaz-t-g+a-n* şeklinde yaparak *-gan/-gen* yapısıyla karıştırılmasının yolunu kapatmıştır (a.g.e., s. 183).

¹⁰ A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ank. 1988, s. 82-84

¹¹ Köktürk harfli metinlerden *İrk Bitig*'de *üsnägän bars män* "esneyen parsım" (*İrk Bitig* 10)'da bir örnekte görülmektedir. Bk. Talat TEKİN, *Orhun Türkçesi Grameri*, Ank. 2000, s. 172

¹² Eski Türkçede çok yaygın ve kurallı olarak kullanılan *-DAÇI* eki Karahanlı döneminden sonraki metinlerde pek görülmemektedir. Orta dönem Kıpçak metinlerinde görülen *mİŷ* sıfat-fiil eki yerini *-ĠAn*'a bırakmıştır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *-IsAr* gelecek zaman eki Türkiye Türkçesinde *-AcAk* ile karşılanmaktadır.

¹³ *Divanü Lügati't-Tercümesi I*, (Haz. Besim ATALAY), Ank. 1985 (2. Baskı), s. 154

haberini vermektedir.¹⁴ Bu bilgiler, Oğuzcanın yazı dili olma tarihini aydınlatması ve diğer lehçelerle ilişkilerini göstermesi bakımından da ayrıca büyük değer ifade etmektedir.

Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren sıkça karşılaşılan bu ek, Kıpçak ve Eski Uygur yazı dillerinde yaygın bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkar.¹⁵ Tarihî lehçelerden Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *-ĠAn*; *Codex Cumanicus*'da sıfat olarak *-ĠAn* ve isim olarak da *-KAN* şeklinde görülmektedir¹⁶. Çağatay Türkçesinde *-ĠAn*, *-KAN* (nadiren Oğuzcalaşmış şekliyle *-An*) şekillerinde görülmektedir.¹⁷ (Bk. Tablo I)

-ĠAn eki, çağdaş Uygur lehçelerinden Özbekçede *-Ġän/-Kän* şeklinde, Yeni Uygurcada ise *ĠAn/-Kan* şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹⁸. Çağdaş Kıpçak lehçelerden Kazakçada *ĠAn*; Kırgızcada *ĠAn*, *ĠOn*¹⁹; Tatarcada *-ĠAn/-KAN*²⁰; Başkurtçada *-ĠAn/-KAN*²¹; Kumukçada *-ĠAn/iĠAn*²²; Karaim Türkçesinde *-xan*, *-kan*, *-gan*, *-g'an*, *-k'en*, *-g'en*²³; Karaçay-Balkar Türkçelerinde *-ĠAn* şeklinde²⁴ görülmektedir. (Bk. Tablo II)

TABLO I

Tarihî Lehçelerde *-ĠAn* ekinin sıfat-fiil olarak kullanımı

Orhun T.	Uygur T.	Karahanlı T.	Harezmi T.	Çağatay T.	Kıpçak T.
-	-	+	+	+	+

TABLO II

Çağdaş Lehçelerde *-ĠAn* sıfat-fiilinin alomorfı

Lehçe	Ekin alomorfı
Karaçay-Malkar	<i>-ĠAn</i>
Karaimce	<i>-xan</i> , <i>-kan</i> , <i>-gan</i> , <i>-g'an</i> , <i>-k'en</i> , <i>-g'en</i>
Kazakça	<i>-ĠAn</i>
Kırgızca	<i>-ĠAn</i> , <i>-Gon</i>

¹⁴ a.g.e., s. 526¹⁵ Kemal ERASLAN, a.g.e., s. 77¹⁶ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 58¹⁷ J. ECKMANN, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İst. 1988, s. 101¹⁸ Rıdvan ÖZTÜRK, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ank. 1997, s. 222-223¹⁹ Mustafa ÖNER, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ank. 1988, s. 223-224²⁰ Mustafa ÖNER, a.g.e., s. 223²¹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ank. 1992, s. 1045²² *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 403-404²³ a.g.e., s. 334²⁴ a.g.e., s. 361

Kumukça	-ĠAn/-iĠAn
Özbekçe	-Ġän/-Kän
Tatarca	-ĠAn/-KAN
Yeni Uygurca	-ĠAn/-KAN
Başkurtça	-ĠAn/-KAN

Oğuz grubu yazı dillerinde, -ĠAn sıfat-fiilinin yerini ve görevini -An yapısı üstlenirken -ĠAn eki de kalıplaşma yoluyla isim yapma görevini üzerine almıştır. W. Bang, *çalışkan, yapışkan, alıngan* gibi örneklerde -G'nin düşürülmemesini, ekin sıfat-fiillik özelliğinin unutulmasına bağlamaktadır.²⁵ Diğer bütün sıfat-fiil eklerinden kalıcı isimler yapılırken -An ekiyle çok sınırlı sayıda kalıcı isimler yapılmakta, bu ekin isimle ilişkisi, yalnızca sıfat-fiillik göreviyle, geçici olarak kurulmaktadır. -An eki, kalıcı isimler yapma görevini Türkiye Türkçesinde 'adeta' fiilden süreklilik, fazlalık bildiren -ĠAn/-KAN sıfat yapma ekine devretmiştir gibidir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu eke sıfat-fiil eki olarak rastlanmamaktadır²⁶

Ekle yapılmış birçok isim örneğine Anadolu ağızlarında rastlanması, -ĠAn'ın Oğuzcada erken dönemde kalıplaştığını göstermektedir.

dayangan "dayanıklı, sert, metin, sağlam" (DS IV, 1386), *çığırgan* "çok bağırان kimse" (DS III, 1161), *çipilgen* "çamurlu" (DS III, 1233), *çağırgan* "zil çalan; tellal; mübaşir; terbiyesiz, dile düşmüş kadın" (DS III, 1037), *burulgan* "hortum" (DS II, 802), *buyurgan* "kaynana" (DS II, 809).

Çağdaş Oğuz grubu yazı dillerinden Azerbaycan Türkçesinde -An/-yAn²⁷; Türkmencede -An/Ān²⁸; Gagauzcada -An şeklinde ve sıfat-fiil göreviyle kullanılmaktadır²⁹

Toparlamak gerekirse, Köktürk ve Uygur metinlerinde bir iki örnekte isim eki olarak kullanılan -ĠAn eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde yaygın ve işlevsel bir sıfat-fiil eki olarak görülür. Ekin, değişik anlam ve görevlerde Uygur, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan Oğuzca, eki, yalnızca kalıcı isim

²⁵ Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 49

²⁶ Bu döneme ait metinlerde -ĠAn ekli olarak Eski Türkçeden kalıplaşmış olarak kalan *bıçılğan* "hayvanların ayaklarında hasıl olan yara, çatlak" (TS, C. I, s. 536). (Kırs. *bıçılğan* "elde, ayakta ve yeryüzünde olan yarıklıklar" DLT I, s.519) dışında kelimeye rastlamadık.

²⁷ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 308

²⁸ a.g.e., s. 314

²⁹ Nevzat ÖZKAN, *Gagauz Türkçesi Grameri*, Ank. 1996, s. 171

yapma görevi ile sınırlarken, Uygur ve Kıpçak lehçeleri ona zaman işlevini yükleyerek kullanım ve anlam alanını genişleteceklerdir.

II. Sıfat-fiil ve Zaman eki olarak kullanımı

1. Sıfat-fiil eki olarak –ĠAn

Sıfat-fiil ekleri, cümle kuruluşundaki görevleri yanında şekil ve zaman eklerinden büyük bir bölümünün de kökenini oluşturmaları bakımından Türk gramerinde önemli bir yere sahiptirler. Bu eklerin getirildiği fiiller, “zaman” ve “hareket” kavramına bağlı kalarak ve geçici olarak sıfatlaşır. Bünyelerinde “hareket” ve “zaman” anlamlarını her zaman taşıyan bu ekler, Türkçedeki birçok zaman şeklinin oluşum görevini de üstlenmişlerdir.³⁰

Türk dilinde Eski Türkçeden beri yaygın olarak kullanıldığını bildiğimiz sıfat-fiil eklerinin bir kısmı zaman içinde ses, yapı ve anlam değişikliğine uğramışken bir kısmı da çeşitli yapı ve anlamlarda kullanılmaya devam etmektedir.³¹

Şimdiki zaman ve geniş zaman ifade eden –ĠAn eki, zaman, şahıs ve isim ifadesi taşınmasıyla da çeşitli anlamlarda kullanılabilme özelliğine sahiptir.³²

Muharrem Ergin, –ĠAn ekinin günümüz Türkiye Türkçesindeki –An partisip ekinin karşılığı olduğunu ve çok heceli fiillerden aşırılık ifade eden isimler yaptığını belirtiyor.³³ Ek, aynı zamanda kalıplaşma bakımından fazla örneğine rastlanan bir sıfat-fiil ekidir.³⁴

–ĠAn sıfat-fiil ekinin en önemli ve birinci işlevi, fiillerden aşırılık, fazlalık ifade eden, geniş zaman sıfat-fiilleri yapmasıdır. Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde geniş zaman sıfat-fiili yapma işleviyle kullanılan ekle ilgili *Divanü Lügati't-Türk*'te bilgiler verilmekte ve ekin sıfat-fiil yapma işlevini örnek kelimelerle gösterilmektedir: *çapıtğan er* “cellat” (DLTI, 513) *kağıtğan er* “kimseye boyun eğmeyen adam” (DLTI, 513).

Kutadgu Bilig'de ek, yalnızca geniş zaman sıfat-fiili olarak kullanılmıştır.³⁵:

törütgen igidgen keçürgen idim “O, yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbimdir” (KB, 124)

bilig bilgen ol erke/bir kün devlet tuş olur “Bilgi bilen o kişiye/bir gün devlet yar olur” (KB, 259)

³⁰ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ank. 2003, s. 910

³¹ Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İst. 1980, s. XXXI

³² a.g.e., s. 17

³³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İst. 1993, s. 180

³⁴ Zeynep KORKMAZ, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ank. 1994, s. 48

³⁵ Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig'de Fiil*, Ank. 1984, s. 171

negü tir eşitgil özin kışgan er/esen tirlür inçin özin başgan er “Diline hakim olan insan ne der dinle/kendisine hakim olan insan rahat ve huzur içinde yaşar” (KB, 965)

yatıg ewke içma çıkarma tişig/körüp yolda alğan köz ol bu kişig “Yabancıyı eve sokma, kadını dışarı çıkarma; bu kadınları sokakta gören göz onların gönlünü çeler” (KB, 4514)

negü tir eşitgil bu sartlar başı/öz aşgın tilep dünya kezgen kişi “Tüccar başı, kendi karı uğruna dünyayı dolaşan insan, ne der, dinle” (KB, 3002)

Atabetü'l-Hakayık'ta sıfat-fiil işleviyle kullanılmaktadır:

arkagan kişi (AH, 7), *keçürgen idi* (AH, 37), *öküngen kişi* (AH, 143)

Ek bu işleviyle günümüz Kıpçak lehçelerinden Tatarca, Kazakça ve Kırgızca'da geçmiş zaman³⁶; Kırım Tatarcasında³⁷ ve Yeni Uygur lehçelerinde³⁸ de geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır.

2. Zaman eki olarak –ĠAn

Sıfat-fiil ekleri, “hareket” bildirmenin yanında “zaman” ifadesi de taşırlar ve hareketin hangi zamana ait olduğunu gösterirler.³⁹ Türkçedeki zaman eklerinin büyük bir bölümünün sıfat-fiil eki kökenli olduğu da göz önünde tutulduğunda, bu yapılarda “zaman” kavramının “hareket” ifadesi kadar ağır bastığı görülmektedir. Zaman bildiren yapıların büyük bir bölümün bu eklerle oluşturulmasından dolayı, Türk dilinde fiil çekiminin aslında isim asıllı olduğu görüşü her zaman savunulagelmıştır.⁴⁰

Kıpçak ve Uygur lehçelerinin kurallı geçmiş zaman eki–ĠAn, hangi dönemde ‘zaman’ bildirme göreviyle kullanılmaya başlamıştır?

Köktürk ve Uygur yazılı metinlerinde bu ek yalnızca kalıplaşmış birkaç kelimedede isim yapma işlevi ile yer alır. Bu dönem metinlerinin görülen geçmiş zaman eki –DI ve öğrenilen geçmiş zaman eki –mİş'tir.

yerçi yer yañılıp boguzlantı “Kılavuz yer[i] şaşırıp boğazlandı” (T 26)

üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ekin ara kişi oğlu kılınmış “Yukarıda mavi gökyüzü, aşağıda kara toprak yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış” (KT D/1)

³⁶ Mustafa ÖNER, a.g.e., s. 223

³⁷ YÜKSEL, Zühal, “Kırım Tatarcasında Geniş-Zaman İfadesi Veren Sıfat-fiiller”, <http://www.euronet.nl/users/sota/emel2203.html>

³⁸ Rıdvan ÖZTÜRK, a.g.e., s. 222

³⁹ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 315

⁴⁰ a.g.e., s. 274

-ĠAn eki, sıfat-fiil ve zaman eki işleviyle Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren görülmeye başlar. *Divanü Lügati't-Türk*'te birçok sıfat-fiil örneği yanında aşağıdaki örneklerde geniş zaman görevi ile kullanıldığı metinden ve tercümeden açıkça anlaşılmaktadır.

ol küp ol süçikni açığan "O küp, içerisine konan her tatlı şeyi daima acıtır." (DLT 154)

bu er ol kuşuğ uçurğan "Bu adam çok kuş uçurur." (DLT 156)

bu er ol ışığ anutğan "Bu adam daima işlere hazırlıklıdır." (DLT 156)

bu ut ol kişige çapıtğan "Bu köpek insana çok saldırgandır." (DLT 513)

Divan'daki bu örneklerin Kâşgarlı tarafından Arapçaya çevrilişinde 'zaman' kipi olup olmaması konusunda herhangi bir açıklama yapılmış değildir. Bu cümlelerin Arapça tercümelemeleri Besim Atalay⁴¹ ve R. Dankoff⁴² tarafından aynen aktarılmıştır.

Kâşgarlı, bu örnekleri vermeden önce yaptığı açıklamada bu eki alan sıfatların çokluk, fazlalık, süreklilik bildirdiğini izah ederken⁴³ bu sıfat-fiil ekinin 'zaman' eki işlevi üstlenmesinin sebebini de böylece açıklığa kavuşturmuştur.

Yukarıdaki örnekler açıkça göstermektedir ki -ĠAn eki herhangi bir ismin önüne gelerek onu nitelememiş, cümle sonundaki fiile gelerek yargının zaman ilişkisini kurmuştur. Peki Kâşgarlı bu zaman belirttiğini niçin göz ardı etmiştir. Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak -mİş'in hemen hemen standart biçimde kullanılması, -ĠAn şeklinin ise daha yoğun ve yaygın bir sıfat-fiil olması sebebiyle ekin bu özelliği, Kâşgarlı'nın gözünden kaçmış olmalıdır. Bu şekliyle -ĠAn eki Karahanlı Türkçesinde zaman eki göreviyle kullanılmaya başlamıştı fakat yaygın ve kurallı bir durum henüz söz konusu değildi.⁴⁴

Bu bakımdan, Kâşgarlı tarafından 'zaman' bildirimini ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamış olsa da biz, bu cümlelerdeki -ĠAn ekinin açıkça, geçmiş zaman ifadesi taşıdığını görüyoruz.

⁴¹ *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C I, s. 154

⁴² Robert Dankoff-James Kelly, 1982, *Mahmūd al-Kâşgarī. Compendium of the Turkic Dialects- (Divan Lugāt at-Türk)*, I, (=Sources of Oriental Languages and Literatures 7; Turkish Sources 7), s. 379

⁴³ *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I*, s. 153-154.

⁴⁴ Aynı durum Türkiye Türkçesinin gelişiminde de görülmektedir. Örneğin, gelecek zaman eki -AcAk, 16. yüzyıla kadar sıfat-fiil eki idi. Daha sonraki dönemde -IsAr biçimini ölünce gelecek zaman eki görevini de üstlenerek onun yerine kullanılmaya başladı.

Karahanlı Türkçesi metinlerindeki *-ĠAn* ekinin bu ikincil ve belirsiz olan ‘zaman’ işlevi, onun devamı sayılabilecek yazı dillerinde gelişmiş ve bu ek, Harezmi, Çağatay ve Kıpçakça metinlerde sıfat-fiillik yanında çeşitli yapılarla bir araya gelerek bu lehçelerin geçmiş zaman formunu oluşturmaya başlamıştır. Karahanlı Türkçesinin önemli özelliklerini taşıyan Harezmi Türkçesi metinlerinde ekin ‘zaman’ işlevine rastlanmamış ve geçmiş zaman formu olarak *-DI* ve *-mİş* kullanılmıştır.⁴⁵

Çağataycada, *-ĠAn* sıfat-fiili hemen bütün geçmiş zaman kiplerinde kullanılmaktadır. Bilinen geçmiş zaman, (fiil t.+ *-ĠAn*+şahıs eki. *kılğan men* “kıldım”) öğrenilen geçmiş zaman (fiil t.+*-ĠAn*+*ermiş*+şahıs eki. *körmegegen ermiş* “görmemiş imiş”), geçmiş zamanın hikayesi (fiil t.+*-ĠAn erdi*+şahıs eki. *yıgılğan erdi* “toplanmış idi”) geçmiş zamanın şartı (fiil t.+*-ĠAn bolsa*+şahıs eki. unutulğan bolsam “unutulmuş isem”) ve geçmiş zamanın isteği (fiil t. *-ĠAn+bolgay*+şahıs eki. *kalğan bolgay men* “kalacaktım”) *-ĠAn* eki ile yapılmaktadır.⁴⁶

-ĠAn ekinin Kıpçak ve Uygur lehçelerinde ‘zaman’ işlevi ile kullanılmasında lehçeler arası ilişkilerin rolü büyük olmuştur. 11. yüzyıldan itibaren sürekli göç hareketleriyle yerlerinden olan çeşitli Türk boyları, Harezmi ve Amuderya bölgelerinde birbirlerine karışmışlardır. Böylece bu sosyal hareketlilik, bir yandan lehçe tabakalaşmalarını meydana getirirken diğer yandan lehçeler arasında belirli formların standartlaşması sonucunu doğurmuştur. Dilin bünyesinde bulunan gelişmemiş bir unsur, çeşitli şartlar ve durumlar altında aynı dilin başka bir lehçesinde son derece gelişerek varlığını devam ettirmiş ve lehçenin birinde standart hâle gelen biçim, diğer lehçede sömükleşmiş, kalıplaşmış yok olmuştur.⁴⁷ Bu bakımdan Eski Türkçedeki *-ĠAn* fiilden isim yapma eki, Uygur Türkçesinin sonuna doğru sıfat-fiillik özelliği ile yaygın biçimde kullanılır olmuştur. Karahanlı Türkçesi sonrasında oluşan yeni yazı dillerinde sıfat-fiillik yanında geçmiş zaman eki görevi ile Kıpçak ve Uygur lehçelerinde kurullulaşırken bu lehçelerin eski zaman eki *-mİş*’ın yerini almış ve *-mİş* bu lehçelerde kalıplaşmış birkaç örnekte isim yapmada kullanılarak dilden atılmıştır. Diğer yandan Oğuzca *-mİş*’ı sıfat-fiil eki olarak kullanmaya devam ederken, aynı zamanda öğrenilen geçmiş zaman eki olarak da standartlaştırmıştır. Böylece Kıpçakça ve Uygurcada ölen *-mİş* zaman eki Oğuzcada yaygınlaşarak yaşamaya devam etmiştir.

Tarihi Kıpçak Türkçesinin önemli metinlerinden *Gülüstan Tercümesi*, bize *-mİş* ve *-ĠAn* eklerinin aynı görevle ve aynı eserde kullanıldığını gösteren önemli metindir.

a) Çekimli fiil eki olarak *-ĠAn*

⁴⁵ Aysu ATA, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul, 2002, s. 74

⁴⁶ Janos ECKMANN, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAAĞAÇ), s. 133-134

⁴⁷ A. Dilâçar, “Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi”, *TDK Bülteni* 1954, s. 53

dağı kime zahmetin çekmegen idi “ve gemi sıkıntısını çekmemiş idi” (17a/12-13)

mübârizler kılıcı-ning berki-nı körmegen idi “savaşçılar kılıcının şimşegini görmemiş idi” (148b/12-13)

b) Sıfat-fiil eki olarak –ĠAn

söz aykan iring anda yazuku yok “söz söyleyen kişinin onda günahı yok” (55b/8)

ozup kiçti aşıkkan atlı irni “yetişip geçti acele eden atlı kişiyi” (167a/2)

Gülüstan Tercümesi'nde –ĠAn ekinin bu ikili kullanımı –mİş ekinde de görülmektedir.⁴⁸

Bu yapı, çağdaş lehçelerde de zaman formunu oluşturmada kullanılmaktadır. Kıpçak lehçelerinden Kazakça'da *burıngı ötken şak* (görülen geçmiş zaman) –ĠAn+*şahıs ekiyle*⁴⁹ *kelgenbiz* “geldik” ve Kırgızcada ise *çalpı ötken şak* (görülen Geçmiş Zaman) *gOn+şahıs ekiyle*⁵⁰ *körgünmün* “gördüm” adıyla görülen geçmiş zaman görevini üstlenmiştir. Başkurtçada *bildäle ütkän zaman* (öğrenilen geçmiş zaman) –ĠAn+*şahıs eki (alğanmin* “almışım”) şeklinde yapılmaktadır⁵¹; Tatarcada *bilgele ütkän zaman* (öğrenilen geçmiş zaman) (*kürgänmin* “görmüşüm”) göreviyle kullanılmaktadır.⁵²

Bu ek, Uygur lehçelerinden Özbekçede *anıq otgan zaman* (görülen geçmiş zaman) terimiyle karşılanmakta ve *gän+iyelik eki+bar* (olumsuzu yok) (*yiğläganim bär* “ağladım”) şeklinde oluşturulmaktadır.⁵³ Yeni Uygurcada ise *eniq öiken zaman* (görülen geçmiş zaman) terimiyle ve *gin+iyelik eki+bar* (olumsuzu yok) (*yazginim yok* “yazmadım”)⁵⁴ Bu iyelik ekli yapı Kırım Tatarcasında “yok” kelimesiyle görülen geçmiş zamanın olumsuzunu teşkil etmektedir:

kelgeniñ yoq “gelmedin”;

yazğanım yoq “yazmadım”

ne aytqanım bar “bir şey söylemedim”⁵⁵

⁴⁸ *Gülüstan Tercümesi* (Haz. Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU), Ank. 1989, s. LXVIII

⁴⁹ Ş. Bekturov-M. Şergalyev, *Kazak Tili*, Almatı 1994, s. 118

⁵⁰ J. Juseyev-A. Karabekova, *Kırgız Tili*, Bişkek, 2000, s. 249

⁵¹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (Haz. Ahmet B. ERCİLASUN Başkanlığında Komisyon), Ank. 1991, s. 1041

⁵² a.g.e., s. 1093

⁵³ Rıdvan ÖZTÜRK, a.g.e., s. 113

⁵⁴ a.g.e., s. 113

⁵⁵ Zühal YÜKSEL, a.g.y.

TABLO III

-ĠAn ekinin zaman bildirme işleviyle kullanımı

Lehçe	Ekin adı	Ekin kullanılış biçimi
Çağatayca	Bilinen Geçmiş Zaman	Fiil t.+ĠAn+Şahıs zamiri
Çağatayca	Öğrenilen Geçmiş Zaman	Fiil t.+ĠAn+ermiş+Şahıs zamiri
Çağatayca	Geçmiş Zamanın Hikâyesi	Fiil t.+ĠAn+erdi+Şahıs zamiri
Çağatayca	Geçmiş Zamanın Şartı	Fiil t.+ĠAn+bolsa+Şahıs zamiri
Çağatayca	Geçmiş Zamanın İsteği	Fiil t.+ĠAn+bolgay+Şahıs zamiri
Kazakça	buringı ötken şak (Görülen geçmiş zaman)	Fiil t.+ĠAn+Şahıs eki
Kırgızca	çalpı ötken şak (Görülen geçmiş zaman)	Fiil t.+Gon+Şahıs eki
Başkurtça	bildäle ütkän zaman (Öğrenilen geçmiş zaman)	Fiil t.+ĠAn+Şahıs eki
Tatarca	bilgele ütkän zaman (Öğrenilen geçmiş zaman)	Fiil t.+ĠAn+Şahıs eki
Özbekçe	anıq otgan zamón (Görülen geçmiş zaman)	-Ġän+iyelik eki+bar (olmsz yok)
Yeni Uygurca	eniq ötken zaman (Görülen geçmiş zaman)	-Ġin+iyelik eki+bar (olmsz yok)

SONUÇ

Bu bildirimizde şu sonuçlara ulaştık:

1. -ĠAn eki Köktürk ve Uygur metinlerinde yalnızca kalıplaşmış isim örneklerinde görülür.

2. Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren ekin sıfat-fiil yapma işlevine rastlamaktayız.

3. *Divanü Lügati't-Türk*'teki bazı örnekler, -ĠAn ekinin Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmiş zaman işleviyle kullanıldığını göstermektedir.

4. Karahanlı Türkçesi metinlerinde “zaman” formu oluşturmada kullanılan ek, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde daha sonraki dönemlerde bu işlevle standartlaşmıştır. Diğer taraftan bu lehçelerde-*ĠAn* ekli şekiller kalıplaşarak kalıcı isim haline gelmişlerdir.

5. Oğuz grubu lehçelerinde ise -*ĠAn* eki, türevdeşi -*KAn* ekiyle yalnızca kalıcı isimler yapmakta kullanılmış, bu lehçelerde ekin sıfat-fiillik özelliğine ve zaman formuna rastlanmamıştır. -*An* sıfat-fiil ekiyle kalıcı isimler yapılmamasını da, bu ekin söz konusu işlevini -*ĠAn*'a devretmiş olması ile açıklamak mümkündür.

KAYNAKÇA

- [AH] *Atabetü'l-Hakayık*, (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ank. 1992
- [DLT] *Divanu Lügati't-Tercümesi I-II-III*, (Haz. Besim ATALAY), Ank. 1985
- [KB] *Kutadgu Bilig I Metin*, (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ank. 1979; *Kutadgu Bilig II-Tercüme* (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ank. 1994; *Kutadgu Bilig III-İndeks* (Yay. Haz. Kemal ERASLAN, Osman F. SERTKAYA, Nuri YÜCE) İst. 1979
- [T] Talat TEKİN, *Tunyukuk Yazıtı*, Ank. 1994
- A.von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ank. 1988
- Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ank. 1994
- Babürnâme “Babur'un Hatıratı”*, (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ank. 2000
- Derleme Sözlüğü, I-XII*, Ank. 1965-1993
- Emine Gürsoy-NASKALİ, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ank. 1997
- Faruk Kadri TİMURTAŞ, *Eski Türkiye Türkçesi*, İst. 1994
- J. ECKMANN, “Çağataycada İsim-Fiiller” *Bulleten* 1962, Ank. 1988 (2. baskı) s. 51-60
- J. R. HAMILTON, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat KÖKEN), Ank. 1998
- M. AKALIN, *Tarihî Türk Şiveleri*, Ank. 1988
- Maytrisimüt* (Haz. Şinasi TEKİN), Ank. 1976
- Robert DANKOFF-James KELLY, 1982, *Mahmūd al-Kâşgarī. Compendium of the Turkic Dialects- (Diwan Lugāt at-Turk), I*, (=Sources of Oriental Languages and Literatures 7; Turkish Sources 7)
- Saadet ÇAĞATAY, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ank. 1977
- Talat TEKİN, *Orhon Yazıtları*, Ank. 1988
- Tarama Sözlüğü*, Ank. 1983